ڊاڪٽر غلام فاطمہ پير

انگريز دور جون سنڌي صوفي شاعرائون

SUFI WOMAN POETS OF SINDH DURING BRITISH RULE

Abstract:

Ghulam Fatima Lal, Nimano Faqir (Alias) Ruqi Bai, Bibi Hawa Bai, Rama Bai, and Maee Begum Faqir were some of the prominent women poetesses who lived in Sindh during the British rule over subcontinent. These women poetesses adhere to the Sufi school of thoughts since mysticism was dominated in Sindh during the British colonial period. During this period, numerous Muheshwari and Aamil women were prominent in the field of poetry. They primarily wrote about the joys and sorrows of love. Historical records recognize these Maheshwari and Aamil poetesses who were expressive and used their agency to voice their existence. Their poetry encompasses the message of both hardship and happiness.

Keywords: Sindh, British colonial period, sufi woman poetesses, etc

انگريزن جي دور ۾ سنڌي ادب، ’نثر ‘ ۾ تمام گھڻي ترقي ڪئي. سنڌي ٻوليءَ جي رسم الخط جوڙي ويئي ۽ سنڌي زبان کي دفتري زبان جو درجو ڏنو ويو. نثر جا ڪيترائي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿيا، ڪي طبع زاد بہ لکيا ويا. شاعريءَ ۾ بہ ڪنهن قدر ترقي ٿي.ان ۾ مردن سان گڏ سنڌي شاعرائن جو بہ ڪردار شامل رهيو. اُن دور جي شاعرائن تي اڪثر صوفياڻو رنگ ڇانيل نظر اچي ٿو ڇو تہ ان دور ۾ صوفياڻي سنڌي شاعريءَ جو گھڻو اثر موجود هو.

ان دور جو تحقيقي جائزو وٺڻ سان اسان کي ڀرين سنڌي صوفي شاعره غلام فاطمہ ’لال ‘جي شاعري؛ ٻيبي حوا ٻائيءَ جون ’ڪافيون‘؛ ساران جکريءَ جا ’مورا‘، جيڪي هن پنهنجي مڙس الڪي شودي جي اوچتي موت تي آلاپيا هئا؛ نوران ماڇياڻيءَ جي ’لولي ‘(جيڪا هن پنهنجي مڙس جي مارجي وڃڻ تي درد ۾ ڳائي هئي)؛ نماڻي فقير (رُڪي ٻائيءَ) جي صوفياڻي رنگ ۾ رچيل شاعري پڻ ملي ٿي، اُنهن سان گڏ راما ٻائي ڀڳواني ”داسي“، مس ڪملا ڪيسواڻي، گوپي هنڱوراڻي، مس سندري ٺهلراماڻيءَ جي شاعري بہ ملي آهي، جن جي شاعريءَ ۾ پرينءَ جي وڇوڙي جو درد بہ شامل آهي تہ، خوشي ۽ مزاح وارا موضوع بہ آندل آهن.

هن تحقيقي مقالي ۾ سنڌي صوفي شاعرائن جو اڀياس پيش ڪيو ويو آهي.

مائي غلام فاطمہ ’لال‘:

’مائي غلام فاطمہ لال‘ سنڌ جي صوفي شاعره ٿي گذري آهي. هيءَ شاعره تعلقي پني عاقل جي قديم شهر سانگيءَ کان ڏکڻ طرف ڏُبر روڊ تي واقع ڳوٺ ’ڪٽا‘ جي رهندڙ هئي. سندس جنم ساڳئي ڳوٺ ۾ اٽڪل 1860ع ڌاري ٿيو. هن جي والد جو نالو ’لعل فقير‘ هو ذات موچي هئس. مائي فاطمہ لال جي شادي حامد فقير سان ٿي، جنهن مان کيس هڪ پٽ گل فقير جي نالي سان ٿيو. پاڻ نهايت حسين عورت هئي ۽ جوانيءَ ۾ بيواهہ ٿي وئي. مڙس جي وڇوڙي کيس گهڻو ڏک ڏنو هو ان ڪري هوءَ سوز و گداز سان ڳائيندي هئي ۽ شاعري بہ ڪندي هئي. هن شاعريءَ ۾ تخلص ’لال‘ استعمال ڪيو آهي، جيڪو سندس والد جو نالو هو.

سنڌي ادب جي هاڪاري محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ’لوڪ ادب‘ جي ڪتاب ’ڪافيون‘ جلد 2-۾ مائي غلام فاطمہ جي نالي سان ڇهہ ڪافيون ڏنيون آهن، شاعره جي باري ۾ هو لکي ٿو تہ:

> ”مائي فاطمہ ڏيءَ لال موچي پنهنجا ڪلام ۽ بيت جوڙيائين (1960ع) ۾ پنجويهہ سال اڳ سٽ ورهين جي ڄمار ۾ گذاريائين.“[1]

ٻوليءَ ۽ اظهار جي حوالي سان مائي غلام فاطمہ، شاهہ لطيف جي ڪلام کان گهڻو متاثر نظر اچي ٿي. پنهنجي وقت ۾ هيءَ اڪيلي شاعره شاهہ لطيف جي ڪلاسيڪي شعري سلسلي جي وارث آهي ۽ هن پنهنجي شاعريءَ جو بنياد شاهہ لطيف جي تمثيلي رنگ ۽ ڍنگ کي بڻايو آهي.

نامور اديب اختر درگاهيءَ لکيو آهي تہ:

> ”ڪافين جي وائيءَ جهڙي گهاڙيٽي کان وٺي، شاهہ لطيف جيان سسئيءَ ۽ سهڻيءَ جي تمثيلي روپ ۾ مائي غلام فاطمہ لال جون بہ ڪافيون:

1. ”ويندس يار مري، تنهنجي درد فراق ۾.“ (هن ڪافيءَ بابت ڪن محققن جو انومان آهي تہ ان جو شاعر متان ڪو ٻيو هجي، پر غلام فاطمہ جي تر جي محقق سرور سيف موجب تہ مائي غلام فاطمہ جي پڙ پوٽي لال فقير وٽ موجود آڳاٽي بياض ۾ اها ڪافي موجود آهي.)

2. "لائي تہ نماڻيءَ سان نينهن، دوست ايئن نہ منهن مٽجي".

عوام توڙي ميڊيا تي شاهہ لطيف جي ڪلام طور ڳايون وڃن ٿيون. جڏهن تہ اتر سنڌ ۾ اُهي بيئي ڪافيون ٿوريءَ ڦير گهير سان مائي غلام فاطمہ لال جي ڪافين طور مشهور آهن ۽ مون پاڻ پنهنجي ڏاڏيءَ بيگم فقيرياڻيءَ کان ٻڌيون آهن." (2)

ڪافيون ڪتاب ۾ 'لال 'شاعر جي نالي سان ٿي ڪافيون ڏنل آهن ۽ شاعر جي باري ۾ بلڪل بہ احوال لکيل نہ آهي. تجزيي ڪرڻ کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ اُهي ڪافيون بہ غلام فاطمہ لال جون چيل آهن، جنهن جو ذڪر اختر درگاهيءَ هن ريت ڪيو آهي:

"ڊاڪٽر بلوچ صاحب ساڳئي ڪتاب ۾ ڪنهن ٻئي هنڌ مائي غلام فاطمہ جون ٽي ٻيون ڪافيون بہ ڏنيون آهن، پر بلوچ صاحب اُهي ڪافيون 'لال' نالي ڪنهن مرد شاعر ڏانهن منسوب ڪيون آهن، اُن شاعر جو ڪو خاص احوال بہ ڪونہ ڏنو آهي."(3)

محقق ۽ ڪهاڻيڪار سرور سيف لکي ٿو تہ:

"مائي فاطمہ 'لال' جو مرشد نور محمد لاڙڪ صاحب هو جيڪو ڳوٺ 'لاڙڪ وڏا'، تعلقي ڪنگري، ضلعي خيرپور جو رهندڙ هو. مائي فاطمہ 'لال' پنهنجي مرشد جي شان ۾ ڪيئي ڪافيون چيون آهن. مائي فاطمہ 'لال' جون ڪيئي ڪافيون تر ۾ مشهور آهن. پاڻ نماڻي غمزده ۽ رند فقيرياڻي هئي، ڪيس سنڌ جي مشهور لوڪ فنڪاره بيگم فقيرياڻيءَ (1987_1915ع) سوز سان تمام گهڻو ڳايو آهي. مائي فاطمہ لال جي شاعريءَ جا موضوع درد، فراق، وڇوڙو ۽ وصل آهن. سندس ڪافين ۾ پيڙا ئي پيڙا سمايل آهي ۽ تصوف جا باريڪ نڪتا سمايل آهن." (4)

مائي فاطمہ جي ڪافين ۾ تصوف جو فڪر سمايل آهي. پاڻ سنڌ جي صوفي شاعرن، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست کان گهڻو متاثر آهي. سندس ڪافين تي صوفي شاعرن جو اثر نمايان آهي.

(1)

آيو ساهہ سيبايو، من محرم سو محب آيو.

1. هُو الاول هُو الاخر، واحد وڄ وڄايو.
2. ’لمن الملڪ‘ جو اڄ اسان وٽ، وارو وِرهہ وڄايو.
3. سڀ ڪنهن صورت سونهي سهڻو سائين سڀ ۾ سمايو.
4. هم غم وهم سڀيئي وَيڙا، پريم پاڻ پسايو.

’لال‘ ڪي لائق لطيفئون، پنهنجي هادي حق سمجهايو.

(2)

ساهڙ سان ساهيڙيون منهنجي جيءَ جي جڙي روز ازل کان!

1. ڪنڊي يار قريب جي، اندر منجهہ اڙي.
2. ٻُڏان ٻن پيو جندڙو، گهتجي شل نہ گهڙي.
3. وَرَ ريءَ ڪيئن ويهي رهان، خيال ڪيس ڪڙي.
4. لائق ايندم ’لال‘ چئي، لهرين پاس لڙي.[5]

غلام فاطمہ ’لال‘ جي شاعريءَ ۾ تصوف:

مائي فاطمہ ’لال‘ جي شاعريءَ ۾ تصوف جا ڳُوڙها نُڪتا سمايل آهن. هڪ سالڪ صوفيءَ واري واٽ سندس شاعريءَ ۾ ڏسيل آهي. اختر درگاهي لکي ٿو تہ:

> ”مائي غلام فاطمہ ’لال‘ جون ڪافيون هڪ اهڙي عورت جي اندر جو اظهار آهن، جيڪا سخت پيڙائن مان گذري آهي، سندس شاعريءَ مان زندگيءَ جي عذاب ڏيندڙ ڪيفيتن جو چٽو عڪس نظر اچي ٿو. مائي غلام فاطمہ اُن دور جي شاعره آهي، جنهن دور ۾ شاعريءَ جو اهم موضوع ’تصوف‘ رهيو آهي.“[6]

مائي غلام فاطمہ ’لال‘ جي شاعريءَ ۾ جتي سندس وَر جي وڇوڙي جو درد، جوانيءَ ۾ بيواهہ ٿيڻ واري تڪليف، هن کي صوفي سالڪن واري رستي تي آندو، جنهن جي نتيجي ۾ هن جي شخصيت تي حقيقي عشق جو گهرو اثر ٿيو جيڪو سندس شاعريءَ ۾ نظر اچي ٿو، سندس شاعري ڏسون ٿا:

ڪافي:

محبت منجهہ مري، آئي آ عشق جي اري.

1. انگ تہ منهنجو آريءَ سان، پر لکيو ڪين ٽري،
2. ڪيڏا ڪشالا ڪاف جا، پئي ڪامڻ ڪوهہ ڪري،
3. ڪاهي ويندي ڪيچ ڏي، جيڪا ماري ذوق ذري،
4. دعا ڪريو ڙي جيڏيون، منهنجو وارث وَر وري،
5. هئہ هئہ خان پنهل لاءِ، منهنجي ساعت ڪانہ سري،
6. ڪڏهن اُجهامي ڪينڪي، جيڪا اندر ٽي پچري،
7. 'لال' چوي هن عشق جي، ٽي اندر آڳ ٻري،

ڪافي:

ويندس يار مري، تنهنجي درد فراق ۾،
انئي پهر اُباڻڪي، چارئي پهر چري،
ڏور وجهي وئين ڏک جي، ٻولڻ ڪر نہ ٻري،
تنهنجي سري ويئي سهڻل سائين، منهنجي ڪانہ سري،
'لال' موچي مسڪين تان لاهہ نہ پل ٻري، (7)

بيتابي ۽ بي قراريءَ جي ڪيفيت سندس شاعريءَ ۾ گهڻي ملي ٿي، جو پڙهڻ سان پڙهندڙ پاڻ کي اُن بي قراريءَ واري ڪيفيت ۾ محسوس ڪري ٿو. مائي غلام فاطمہ 'لال 'جي بيتن ۾ بہ تصوف آهي. شاعريءَ ۾ اندر جي اُڻ تُڻ واري ڪيفيت کي مختلف انداز ۾ اظهاريو آهي.

(1)

اُٿي بوند برهہ جي، اندر سائر سَر،
من اندر موچي چوي، ڇوليون ڏي پئي ڇر،
اندر پيڙا، اندر ويڙها، اندر مهاڻا، ميربحر،
اندر جهنگل ٽاٽا ٻيلا، اندر شينهن سَير،
اندر ڪعبو، اندر قبلو اندر خوب خبر،
هاٽي پاڪ ڏٺي پرور، تون لطف ڪجان 'لال' سان.

(2)

لطف ڪجانءِ 'لال' سان، تون ڪلمي ساڻ ڪُل،

مومن مسلمان ٿيا، جيئن گلابي گل،
ٻئي ڪنهن نہ ڀُل، تون ڳولج يار اندر ۾.

(3)

ڳولج يار اندر ۾، تون اچو ڪر ارواح،
دانا تنهنجي دل ۾ درست وهي درياهہ،
ڪنهن لڌو ڪينڪي، اتڪل ساڻ الله،
جڏهن شافعي ٿيو شاهہ، تڏهن مطلب مڙني جا ٿيا.

(4)

سي مَرُ مرڪن مهاڻيون، تنديون منديون ڪاٽيون اڳهاڻيون،
لس ڀريندي لال چوي، موتين سان ماٽيون،
ڀر آڳي اُماڻيون، تن تان لٿا حق حساب جا(8)

هنن بيتن ۾ شاعره، مومن مسلمان کي گلاب جي گل سان تشبيهہ ڏني آهي، شاعره چئي ٿي تہ الله اتڪل سان نہ ملندو، پر اُن لاءِ پنهنجي اندر کي اُجاري، اُن مان ٻيائي ۽ بغض ڪڍي، صاف ڪر تہ الله راضي ٿئي ۽ بنا حساب ڪتاب جي سڀ مرادون پوريون ٿين. محبوب پنهنجي اندر ۾ ڳول، روح، گناهن ۽ ٻيائيءَ کان پاڪ ڪري، غور ڪر تہ الله توکي ملي ويندو ۽ جڏهن الله ملي ويو تہ، مطلب سڀ تنهنجا توکي ملي ويا. اُهو ئي صوفياڻو فڪر آهي. شاعره چوي ٿي تہ ’نوري مهاڻيءَ‘ تي مالڪ جي مهرباني هئي. نوريءَ جي نوڙت مالڪ کي موهي وڌو، جو مهاڻين جو مانُ وڌي ويو آهي. اُهي هاڻي موتين سان ڀيون رانديون ڪن، جو مالڪ اُنهن تي مهربان آهي. اُهي حساب ڪتاب کانسواءِ اَگهاڻيون آهن:

ڪافي:

منهنجو يار وجي ٿو دل لُٽيون لُٽيون، نيڻن واري ناز سان
1. جيئن بلبل کي باشو پڪڙي،
ريءَ ڪاتي سين ڪُٺيون ڪُٺيون،
برهہ واري باز سان.
2. جيئن چار ڳنڍيون ٿي ڏنائون،

سي ڇوڙيان پر نہ ڇتيون ڇتيون،
ڇڻ محمود ٻڌيون هيون اياز سان.

3. لال ڇوي ٿو عشق وارن تي،
بوندان برهہ جون وٺيون وٺيون،
راڻل واري راز سان.

هن ڪافيءَ ۾ شاعره حقيقي عشق کي بيان ڪيو آهي. شاعره ذڪر ڪيو آهي، محمود نالي بادشاهہ جو هڪ پيارو غلام ’اياز‘ هو جيڪو هو تہ غلام، پر بادشاهہ کي تمام گهڻو پيارو هو ۽ بادشاهہ اُن تي تمام گهڻو مهربان هو. هتي شاعره بہ حقيقي عشق جي ڳالهہ ڪئي آهي تہ منهنجو مرشد مون تي مهربان آهي ۽ اُن مون سان اهڙو ئي ناتو رکيو آهي، جيئن محمود بادشاهہ اياز غلام سان رکيو هو.

ڪافي:

نڪري ٿيا نروار، عشق، عقل هئي چوغان ۾.

1. جڏهن جنگ لڳي ڏينهن خيبر جي،
ڪٽيائون ڪل ڪفار،
عرب عجم ۽ ايران ۾.

2. جنگ لڳي تہ جلهہ تي، اُٿيا سرواهين جا سٽڪار،
اُتي مرد ڪڙا هئا ميدان ۾.

3. اتي ڏرتي تي تہ ڌڪاءُ ٿيو ڀڳو سڀ بلخ بخار،
خبر رسي خراسان ۾.

4. جڏهن حڪم ٿيو حضرت شاهہ جو، ڇئين قبيلن چوڌار،
ملڪ خلق ٿيا فرمان ۾.

5. جڏهن عشق ڀڄايو عقل کي، جنگ تہ ڪٽي ويو جهونجهار،
’لال ‘ڇوي لامڪان ۾. (10)

هن ڪافيءَ ۾ شاعره، عقل کي هارايل ۽ عشق کي کٽيل ڇيو آهي. حضرت علي ع جو عشق، الله تعالىٰ ۽ اُن جي رسول حضرت محمد ﷺ جن سان هو. شاعره جي تاريخ تي تمام گهري نظر هئي، جنهن جو اندازو سندس اُنهن ڪافين مان لڳائي سگهجي ٿو. بلخ، بخارا ۽ خراسان شهرن جو ذڪر ڪيو اٿس، جيڪي شهر ڪنهن

وقت ۾ صوفين جا مرڪز ۽ پڙهه هئا. مطلب تہ شاعره صوفين جي باري ۾ تاريخي ڄاڻ رکندي هئي.

ڪافي:

ڳولي ڏسجانءِ ڳالهہ انهيءَ ڪي، ساڳيو آهين سو....
ڪاڪ انهيءَ تي ڪاهي، ڪامل ويڙهَ مَرڪو....
سوريءَ تي منصور چڙهائي، مُلن ليکي مئو....
’لال‘ چوي تي عشق وارن ڪي، رمز انهيءَ ۾ رهو.(11)

هن ڪافيءَ ۾ شاعره، صوفي حسين بن منصور حلاج جو ذڪر بہ ڪيو آهي. مُلن جي ليکي منصور مري ويو پر اصل ۾ تہ منصور عاشقن ڪي عشق جي رمز (راز) سمجهائي ويو. غلام فاطمہ ’لال‘ جي شاعري تاريخي حوالن سان ۽ فڪري خوبين سان ڀرپور آهي. شاعريءَ جي فن سان سٺو نڀايو اٿس، تجنيس حرفيءَ سان گڏ لئہ، رواني، موسيقيت هن جي شاعريءَ ۾ موجود آهي. پنهنجي ڳوٺ ’ڪتا‘ جي ماڻهن سان گهڻو پيار اٿس، جو اُنهن لاءِ دعائيہ شاعري بہ ڪئي اٿائين.

نماڻو فقير: نماڻو فقير عرف رُڪي (يا هاسي) ٻائيءَ جو جنم 1888ع ۾ هڪ سنڌي هندو ڏوڏا رام جي گهر ۾ شڪارپور شهر ۾ ٿيو. پاڻ نهايت سهڻي ۽ سليقي مند هئي. هڪ پير ۾ عيب هئس، سندس شادي سيٺ پوڪرداس سان ٿي، جيڪو رنڙ ۽ وڏي عمر جو هو. رُڪي ٻائيءَ کي ڪو اولاد نہ ٿيو ۽ پاڻ ننڍيءَ عمر ۾ بيواهہ ٿي ويئي ۽ اُن ڏک سندس روح کي بي چين ڪري ڇڏيو. پنهنجي روح کي سڪون بخشڻ لاءِ سچل سرمست جي مزار تي حاضري ڀريندي هئي. پاڻ سخي قبول محمد (ثانيءَ) جي مريدياڻي ٿي، جنهن مٿس نالو ’نماڻو فقير‘ رکيو هو. رُڪي ٻائي پوءِ سچل سرمست جي درگاهہ تي رهڻ لڳي، جتي صوفين جي صحبت ۾ رهي، پاڻ بہ صوفياڻي فڪر ۾ شاعري ڪرڻ لڳي. سندس مرشد جو مٿس گهڻو اثر ٿيو. پاڻ سنڌي ٻوليءَ سان گڏ اردو ٻوليءَ ۾ بہ شاعري ڪيائين.

”مرشد سخيءَ ئي هاسيءَ کي ’نماڻو فقير‘ ڪري سڏيو. ڪيس دين جي نياڻيءَ جو درجو ڏنائون. هاسي ٻائي/نماڻي فقير مرشد جي قدمن ۾ ٻار ڀريا پندرهن سال رهي. سهريجن (ساهورن) جي هڪ بہ نہ ٻڌائين. ورهاڱو ٿيو

تہ ڪن ست سنگين سان گڏ پارت لڏي ويئي. 1960ع ۾ بڙودي ۾ ”سخي ڪٽيا“ نالي آشرم قائم ڪيائين. بيمار ٿي تہ بمبئيءَ آئي 23 مارچ 1963ع تي اُتي ئي سندس چالاڻو ٿيو اگني سنسڪار ٻئي ڏينهن ٿيو. درگاهہ درازا جو نائون گادي نشين پير عبدالحق, سخي, ڪٽيا بڙودي وڃي, نماڻي فقير جون هائيون درازن ڪڻي آيو. نماڻي فقير جي تاليف ۽ ادبي ڪمن ۾ سندس پھريون اهم ادبي ڪم ”سچل جو ڪلام عرف عاشقي الهام“ آهي. هن ڪتاب ۾ سچل سرمست جو چونڊ ڪلام آهي. اُن سان گڏ هن ڪتاب ۾ تصوف, ويدانيت ۽ سچل سائينءَ جي حياتيءَ جو احوال بہ ڏنل آهي. آخر ۾ ڏکين لفظن ۽ صوفي اصطلاحن جي سمجهاڻي بہ آندل آهي.“(12)

نماڻي فقير) رُڪي ٻائيءَ(جي شاعري:

نماڻي فقير, عرف رڪي ٻائي يا هاسي ٻائي, سنڌي ٻوليءَ جي شاعرائن ۾ صوفي شاعره جي حيثيت سان سڃاتي وڃي ٿي. سندس ڪافيون صوفياڻي فڪر سان پريل آهن. سندس ڪافين ۾ مرشد لاءِ خاص عقيدت بيان ڪيل آهي.

ٿلهہ: تنهنجي قدمن تان گھوري وڃان,
منا مهر ڪري تو مون کي پنهنجو ڪيو.

1. عشق نہ ڄاڻان آئون آهيان اياڻي,
هٿڙو ڏريو تو پنهنجو ننگ سڃاڻي,
او لک لک ٿورا, ٿورا هادي تنهنجا مڃان.

2. تنهنجي قربن جو ڪونهي ڪاٿو
قول ڪري, تو پنهنجي سيني لاٿو
او روز ڪرين پيو پلايون اجان.

3. هاديءَ جي دعا سان, اڳتي وک وڌايان,
’نماڻا ‘پوئتي شل پير نہ هٽايان,
او جهنگل, جبل, تڪر هُجن توڙي وڃان (13)

هيءَ شاعره, سچل سرمست جي صوفياڻي فڪر کان گھڻو متاثر آهي, سندس شاعريءَ ۾ تصوف جا نُڪتا سمايل آهن ۽ ڪلام نصيحت سان پريل آهي.

اديون عشق نہ اٿو آسان،
پرجهي پايو پير انهيءَ ميدان.

1. جيڪا سڪ سبق پڙهندي،
دنيا کان سا منهن موڙيندي،
ڏاج ڏکن جو پلئہ پائيندي،
طعنا تنڪا سر تي سهندي،
جک ماري پل سڄو جهان.

2. جيڪا عشق سان ناتو رکندي،
هوش عقل سا سڀ ڇڏيندي،
ٻيا لاهي سڀ وهم گمان.

3. سانگو لاهي جا سر ستيندي،
’نماڻي‘ الله وٽ سُرخرو ٿيندي،
آپو وڃائي جهاتي اندر پائيندي،
هڪ ڏسندي پڳوان. (14)

هتي شاعره حقيقي عشق جي ڳالهہ ڪئي آهي، شاعره چوي ٿي تہ حقيقي عشق ڪا معمولي ڳالهہ نہ آهي، جيڪا حقيقي محبوب سان پيچ پائيندي، سا پاڻ آپي (کي وساري ڇڏيندي. محبوب) الله (جي راضپي لاءِ هِن دنيا جي سکن کي قربان ڪندي، عام ماڻهن جي ڳالهين، طعنن کي نظرانداز ڪندي، تڏهن وڃي سچي محبوب جو ديدار پسندي.

”اي جيوَ پاڻ کي تون سڃاڻ،
هُت ڪنهن جي ڪانہ سفارش هلندياءِ!

1. ڇڏ سستي، ڪر چستي،
او اي مورک وقت نہ وڃاءِ.

2. رات ڏينهن ڪر توبهہ زاري،
او ڪوڙ ڪچ نہ ويهي ڪماءِ.

3. ڏيئي ٽُٻي لهہ ٿول اندر مان،
او مانش !پنهنجو مان وڃاءِ.

4. ماري غوطا گم ٿي ’نماڻا‘!

او لعلڻ سان لنئون لڳاءِ

نماڻي فقير جو هي ناصحاڻو ڪلام آهي، جنهن ۾ شاعره حقيقي عشق ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي، آخرت جي باري ۾ نصيحت ڪئي آهي. نماڻي فقير سچ پچ تہ صوفي سالڪن وانگر، پنهنجي اندر جي ڪٽ ڪوري، ان کي آرسيءَ وانگر اڇو اجرو ڪيو هو هن جي دين ڌرم ۾ نہ ڪي هندڪي رهي هئي، نہ ڪي مسلمانڪي رهي هئي. هوءَ هر رنگ ۾ رتل هئي. درازن جي درگاهہ جو تاثير چئجي يا سنڌ جي سرزمين جو معجزو چئجي، جنهن پنهنجي معمولي مٽيءَ مان اهڙيون غير معمولي هستيون پيدا ڪيون.“[15]

نماڻي فقير عرف رُڪي ٻائي يا هاسي ٻائيءَ جي شاعريءَ ۾ فڪر جي گهرائي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اُها صوفي شاعره آهي، جنهن جي سنڌي ڪلام سان گڏ اسان کي اردو ٻوليءَ ۾ بہ شاعري ملي آهي.

”نماڻي فقير جو اردو ڪلام پڙهبو تہ حيرت وٺي ويندي، لاشڪ هيءَ پهرين هڪ سنڌي عورت آهي، جنهن پنهنجي ڪلام ۾ پختگيءَ، پاڪائيءَ ۾ وسيع نظريءَ جا ويهي موتي پوئيا آهن ۽ اردو زبان ۾ طبع آزمائي ڪري هڪڙو وڏو مثال قائم ڪيو آهي.“[16]

نماڻي فقير جو اردو ڪلام ڏسون ٿا تہ اهو بہ حقيقي عشق سان ٽمٽار آهي ۽ منجهس محبوب سان ملڻ لاءِ بي تابيءَ جو اظهار سمايل آهي. جيڪو سراسر پروردگار جي عشق ۾ ڇپيل آهي.

(1)

الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ،
الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ،
الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ۔
اس تو میں ہے تیرا نور الا ھو تیرا نور،
تیری گھور کیا ہے دل کو چور، دل کو چور۔
الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ،
الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ،

الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ۔
زبان پر ہی دم دم الا ہو تیرا ذکر، تیرا ذکر،
میرے من میں ہے الا ہو تیرا فکر تیرا فکر،
الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ،
الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ،
الا الا ہو اللہ، الا الا ہو اللہ۔

(2)

شب و روز ہے' نمانا 'منتظر منتظر،
کرتا پکار تیرے در پر در پر،
کرشن نے میرا من موہ لینا،
سُدہ بدہ جگ کی سب بُھل لینا
دل میرے کوچُلا کے گیا الا
اب بلارہی ہوں کنئیا او کنئیا
خوبصورت ہےشام سندر کی الا
چپ چپ چلا گیا، میرا چین، چین لینا۔[17]

مائي بيگم فقيرياڻي:

سُر ۾ سوز رکندڙ مائي بيگم فقيرياڻي، 1915ع ۾ رضا ڳوٺ، تعلقي پني عاقل ۾ جائي. سندس والد هارون فقير ميربحر درگاهه انباهه شريف جو طالب هو. مائي بيگم فقيرياڻيءَ کي پٽ ڏٽيءَ جي فقيرياڻي يا لطيف جي فقيرياڻي به چيو ويندو آهي. لطيف سائينءَ جي درگاهه تي اڪثر ايندي رهندي هئي، ڪيس لطيف سائينءَ سان گهڻي عقيدت هُئي.

مائي بيگم فقيرياڻيءَ جي نانيءَ جو ناميارِي شاعره غلام فاطمه لال سان گهڻو اُنس هو ۽ اُها اڪثر غلام فاطمه لال ڏانهن ويندي رهندي هئي. بيگم فقيرياڻيءَ کي به سندس ناني غلام فاطمه لال ڏانهن وٺي ويندي هئي. مائي غلام فاطمه لال جي فيض هن کي سنڌي شاعريءَ ۾ صوفيانه راڳ سان نوازيو. مائي بيگم فقيرياڻي سڄي زندگي ڪارو لباس پهريو. ڪاري لباس کي لطيف سائينءَ جي سُوءَ چوندي هئي. بيگم

فقيرياڻي1944 ع ۾ روهڙي شهر ۾ اچي ويني ۽ اُتي ئي 13 اپريل1987 ع تي وفات ڪري ويئي ۽ اُتي ئي سندس آخري آرامگاهہ آهي.

مائي بيگم فقيرياڻي جي شاعري:

بيگم فقيرياڻيءَ جو ڪلام 'ڪافي 'صنف ۾ چيل آهي. پاڻ هڪ سٺي شاعره هئي، پنهنجا صوفياڻا دردانگيز ڪلام پاڻ ڳائيندي هئي. مائي بيگم فقيرياڻيءَ جو سنڌي صوفياڻي راڳ ۾ تمام گهڻو مٿانهون مقام آهي. صوفياڻا ڪلام سوز و گداز سان ڳايا اٿس.

ڪافي

معاف ڪندين مولا، مون تان ملامت،
قائم ڪندين منهنجو عشق سلامت.
جيڪي بديون ڏين ٿا مون تي!
تن کي چوان ٿي، تن جي نيت.
طعنا تنڪا ڏين ٿا، مون کي!
پاڻ ڏني آ، 'شير 'امانت.
دشمن ٿيندا، ڪين وڏندا،
تن تي پيل آ، توڙ جي لعنت.
بيگم کي آ پڪ پنهل ۾،
ڪين ڇڏيندو ڇا ڪندي قيامت.
معاف ڪندين مولا، مون تان ملامت،
قائم ڪندين، منهنجو عشق سلامت.

(2)

ديد سدائين دلبر ۾ آ، خلق سڄي پئي کلي کلي،
تہ بہ دل جو دلبر ملي ملي.
محبت تنهنجيءَ مست ڪيو آ، حسن ڪيو حيران،
سِر بہ توتئون صدقي ڪيان مان، دل بہ تنهنجي بلي بلي،
تہ بہ دل جو دلبر ملي ملي.

عاشق آهون ڪندا وتن ٿا، معشوق بي پرواھہ،
عاشقن کي عشق سدائين قيامت تائين پيو هلي،
تہ بہ دل جو دلبر ملي ملي.
"بيگم" کي ڏنئہ جام الستي، جانب تو جوڙي،
عشق اندر ۾ آتش لاتي، سور نہ پئي ڪنهن سلي سلي،
تہ بہ دل جو دلبر ملي ملي. (18)

مائي بيگم فقيرياڻيءَ جي ڪلام تي صوفياڻو رنگ چانيل آهي. سندس ڪافين ۾ بہ ڏسون ٿا تہ عام ماڻهن جي طعنن، تنڪن کي نظر انداز ڪرڻ جي ڳالھہ ڪئي اٿس ۽ پنهل (حقيقي محبوب) ۾ ايمان آندو اٿس تہ "منهنجو محبوب (الله تعاليٰ) مون کي ڪين ڇڏيندو، ماڻهو پلي پيا چون." ٻيءَ ڪافيءَ ۾ بہ شاعره چوي ٿي تہ سڄي خلق پلي پئي کلي، پر منهنجو هر عمل منهنجي مالڪ جي محبت سان پريل آهي.

راما ٻائي: محققن کي راما ٻائي جي هڪ وائي ۽ هڪ غزل مليو آهي. سندس زندگيءَ جو ڪو احوال نہ ملي سگهيو آهي. سندس شاعريءَ ۾ پالڻهار لاءِ بيحد پيار ۽ عقيدت جو بيان موجود آهي.

"راما ٻائيءَ جي ڪلام ۾ اخلاقي مضمون گهڻو آهي. هوءَ ٻڌائي ٿي تہ انسان ڇا آهي؟ انسان ۾ ڪهڙيون خوبيون هئڻ گهرجن. سچ ۽ ڪوڙ جي جاڻ، ڪنهن جي دل نہ دکائڻ، هر ڪنهن سان همدردي ڪرڻ وغيره. اُنهن سڀني ڳالهين جا مثال سندس ڪلام ۾ موجود آهن. راما ٻائيءَ جي شاعري اصلاحي آهي.

ڇڏيو نہ داسي وساري ديالو،
سگهڙي لهجو سنيار، منهنجي سگهڙي لهجو سنيار
عيب اوڻايون مون ۾ اپار، ڄاڻو ٿا ڄاڻڻهار،
سگهڙي لهجو سنيار، منهنجي سگهڙي لهجو سنيار
مهر ڪريو مسڪين سوامي، مالڪ مون مننار،
سگهڙي لهجو سنيار، منهنجي سگهڙي لهجو سنيار
پنڌ ڪرڻ جي پهچت ناهي، پريم جي ٻڌجو پڪار،
سگهڙي لهجو سنيار، منهنجي سگهڙي لهجو سنيار

وار وار ڪري وينتي ’راما ‘ڪجو نہ چرنن ڪان ڌار،
سگھڙي لھجو سنڀار، منھنجي سگھڙي لھجو سنڀار(19)

هن شاعره جي شاعريءَ ۾ صوفياڻو فڪر موجود آهي. پالڻھار کي وينتي ڪرڻ، اُن کان دعا گھرڻ تہ ”سگھڙي لھجو سنڀار، منھنجي سگھڙي لھجو سنڀار.“ پنھنجي نوڙت ۽ نيازمنديءَ سان منٿون ڪرڻ صوفياڻي صفت آهي.

دنيا جو درجو پائي ڪامل ٿيو تہ ٿيو ڇا؟
انصاف نہ آهي جنھن وٽ، ڪامل ٿيو تہ ٿيو ڇا؟
همدردي نہ جنھن کي مانش متر سو ناهي
ٻئي جو ڀلو نہ چاهي، سمجھو ٿيو تہ ٿيو ڇا؟
سچ ڪوڙ جي سڃاڻ ناهي، عاقل اُهو نہ آهي،
وقت وشنين ۾ وڃائي، داناءُ ٿيو تہ ٿيو ڇا؟
جو ٻئي جي دل دکائي، اُهو شانتي سک نہ پائي،
ڌن ڌرم ۾ نہ لائي، ڌني ٿيو تہ ٿيو ڇا؟
جو ٻڌي پرڀوءَ جو پيارو سو ’راما ‘رهي سُکارو
ڪيڏي ٻيائي نہ ٻارو، گياني ٿيو تہ ٿيو ڇا ؟(20)

راما ٻائيءَ هن غزل ۾ هڪ صوفي صفت انسان جي خوبين کي بيان ڪيو آهي، جنھن انسان دنيا ۾ نالو ڪمايو پر انصاف نہ ڪري سگھي تہ اُن جي ڪاميابيءَ جو ڪو فائدو نہ آهي، جو انسان ٻئي ڪنھن جو همدرد ناهي، پئسو پنھنجي دين ڌرم تي خرچ نہ ٿو ڪري تہ اُن جو پئسو بہ ڪنھن ڪم جو ناهي. ”جو ٻڌي پرڀوءَ جو پيارو سو ’راما ‘رهي سکارو“ هن سٽ ۾ پرڀوءَ (ڌڻي تعاليٰ) جو جيڪو پيارو آهي، اُهو ئي سکارو يعني سک ۽ سڪون وارو آهي. راما ٻائيءَ صوفي صفتن کي سھڻي نموني اظھاريو آهي.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ڪافيون (جلد ٻيو)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو /حيدرآباد، سنڌ،1987ع، ص: 1003.
2. درگاهي، اختر، ’مائي غلام فاطمہ لال‘، مھراڻ4_، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، سنڌ، 1996ع، ص:192.
3. ايضاً، ص: 190.

4. سيف، سرور، مائي فاطمہ لال (سنڌ جي پهرين صوفي شاعره)، مهراڻ نمبر 1 ۽ 2، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ،2008 ع، ص: 183.
5. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ڪافيون (جلد ٻيو)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو /حيدرآباد، سنڌ، 1987ع، ص: 709،708.
6. درگاهي، اختر، 'مائي غلام فاطمہ لال'، مهراڻ4ـ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ، 1996ع، ص: 191.
7. سيف، سرور، مائي فاطمہ لال (سنڌ جي پهرين صوفي شاعره)، مهراڻ نمبر 1 ۽ 2، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ، 2008 ع، ص:187ـ186.
8. ساڳيو.
9. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (ڪافيون) جلد ٻيو سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو /حيدرآباد، سنڌ، 1987 ع، ص: 1005.
10. ساڳيو.
11. سيف، سرور، مائي فاطمہ لال، (سنڌ جي پهرين صوفي شاعره)، مهراڻ نمبر 1 ۽ 2، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2008 ع سنڌ، ص: 188.
12. جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر، سنڌي ادب جي تاريخ، (جلد پهريون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ، 2004 ع، ص: 309.
13. شيخ رشيده، ع. ق (آڪٽوبر)، سنڌي شاعري ۾ عورتن جو حصو "ماهنامو اديون"، انٽرنيشنل پريس ڪراچي، 1947 ع، ص: 23.
14. شيخ رشيده، (ڊسمبر)، سنڌي شعر و شاعريءَ ۾ سنڌي عورتن جو حصو نئين زندگي، اطلاعات کاتو حڪومت سنڌ، 1945 ع، ص: 24.
15. ساڳيو ص: 24.
16. ساڳيو ص: 24.
17. ساڳيو ص: 27،28.
18. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (ڪافيون) جلد ٽيون، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو /حيدرآباد، سنڌ، 1990 ع، ص: 418.
19. شيخ رشيده (مارچ)، ماڪ ڦڙا رابيل، پاڪستان پبليڪيشن، ڪراچي، ص: 418.
20. ساڳيو 1945 ع، ص: 158، 159.